

GRIFFIERS BINNENSTE BUITEN:

EEN OPINIE OVER
DE GRIFFIER VAN
DE TOEKOMST

Henk Wesseling en Frederik van Dalfsen

Henk Wesseling is oud-gemeentesecretaris van Dordrecht en werkt samen met Berenschot aan opdrachten voor innovatie van het openbaar bestuur. Frederik van Dalfsen is oud-gemeenteambtenaar en nu adviseur bij Berenschot⁵⁵

Inleiding

Het lokaal bestuur zit middenin een ingrijpende transformatie van en strijd over waarden en vormen van democratie in reactie op maatschappelijke ontwikkelingen. Die transformatie raakt ook ingrijpend de functie/rol van de griffiers. De kern van onze analyse is de volgende.

De afloop van die transformatie is niet zeker. De inzet is respect voor checks and balances, participatie, zelfregulering, gelijkwaardigheid, digitale verbondenheid... Een goede afloop eist dat het lokaal bestuur beter in staat moet zijn breed gedragen oplossingen te bieden voor lastige en taaie vraagstukken. Dat vraagt om meer synergie van kracht van het bestuur (bestuurskracht) en de veerkracht van de samenleving, onder andere door het stimuleren en faciliteren van die veerkracht.

De griffier zal daartoe, veel meer dan nu, van invloed moeten zijn op de ontwikkeling van het lokaal bestuur, gegeven de opgaven waar het voor staat. Waar griffiers de afgelopen jaren vooral op de klassieke, interne driehoek (politiek, bestuur en organisatie) waren gericht om de positie van de raad te verankeren, zal vanaf nu de verbinding van de raad met de samenleving de dominante rolinvulling moeten worden. Dit terwijl de 'binnendriehoek' alle aandacht zal blijven vragen, omdat die driehoek zélf evenzeer moet veranderen in het nastreven van synergie tussen veerkracht en bestuurskracht. Dat vraagt van griffiers creativiteit, een gevoel voor de ontwikkeling in democratische waarden, aansluiting bij en wortels in de lokale gemeenschap, proactief en doortastend vermogen tot het leggen van verbindingen en het onderhouden van netwerken en het vermogen raadsfracties en leden hierop te coachen.

Kortom: dat vraagt meer dan een verschuiving van binnen naar buiten: de griffier binnenstebuiten.

Het decor: een Nederland van botsingen

We leven in woelige bestuurlijke tijden. Schaalvergroting, decentralisaties, centralisaties, opkomst van directere democratie, versplintering van het politieke landschap, maatschappelijke polarisatie, voorzichtige economische wederopstanding, social media-revoluties en onzekere internationale verhoudingen; zomaar wat ontwikkelingen die anno 2017 het werkveld van gemeenten in brede zin beïnvloeden, en dus ook het werk van de griffier. Wat zijn nu de gevolgen voor de ontwikkeling van de democratie en uiteindelijk het werk van de griffier?

Onze analyse is dat er een fusie van verschillende soorten botsingen optreedt die het democratisch landschap ingrijpend beïnvloeden.⁵⁶ Tijden van economische tegenslag lijken altijd gepaard te gaan met toenemende onvrede en vermindering van vertrouwen. Zo ook sinds de economische crisis van 2008. Máár, het lijkt erop dat er de laatste jaren naast de gebruikelijke verharding in tijden van tegenslag nu ook specifieke groepen al veel langer geen verbetering in hun positie hebben of ervaren hebben. Kim Putters, directeur van het SCP, benoemt ze als de ‘can nots’: groepen in de samenleving die moeite hebben in de turbulente maatschappelijke ontwikkeling positie te verwerven of te behouden.⁵⁷

Tegenstellingen langs sociale en culturele scheidslijnen raken vaak aan die van de can en can nots, zonder er mee samen te vallen. Zoals de oude en nieuwe Nederlanders, de stedelingen vs. de dorpeelingen, de slimmen tegen de minder slimmen, de gelovigen tegen de seculieren en/of de jongeren tegen de ouderen. Hardnekkige vraagstukken als de betaalbaarheid van de zorg en de hervorming van het woningaanbod, in combinatie met vraagstukken als het klimaatvraagstuk leiden tot vragen bij wie de macht eigenlijk is geconcentreerd, dan wel zou moeten zijn. Ook hier is vaak sprake van vraagstukken die de tegenstelling van can en can nots deels raakt.

Een voor de werking van het lokaal bestuur niet te onderschatten en tegelijkertijd randvoorwaardelijke ontwikkeling is de steeds snellere digitalisering. De digitalisering versnelt ontwikkelingen in de samenleving en vraagt andere competenties, ook in de internationale concurrentiestrijd. Niet iedereen kan daar gemakkelijk in mee.

Ook verandert daardoor de informatiepositie van betrokkenen rond het lokaal bestuur. Inwoners hebben steeds vaker een informatievoorsprong ten opzichte van het bestuur, en er is steeds meer informatie beschikbaar over het presteren van het lokaal bestuur. Burgers verwachten transparantie en heldere antwoorden en willen in lijn met de meer algemene horizontalisering van de samenleving zelf vorm geven aan hun leven. Vraagstukken als welzijn, werk en inkomen, economische ontwikkeling worden daarbij meerschalliger (zowel groot- als kleinschaliger). Niveaus als de straat, de buurt, de wijk, de kern, de gemeente als geheel, de (sub)regio, de metaregio, de provincie en het landsdeel, nationaal en Europa: ze zijn allemaal relevant voor deze vraagstukken. En op al die niveaus spelen botsingen en willen mensen zelf invloed hebben.

Het gevolg van deze botsingen is dat er diepe(re) kloven zijn tussen een cultureel meer liberaal en op een open samenleving georiënteerde bevolkingsgroep, met een (economisch) optimistisch perspectief enerzijds en een meer op nationale eigenheid georiënteerde groep, met onvrede en onzekerheid ook over de eigen (economische) positie, aangeduid met termen als 'de boze burger' anderzijds. Met daarbij (steeds) grote(re) groepen die 'een zwevende positie' innemen, en soms tot de ene en soms tot de andere groep behoren.

Ontwikkeling democratie

Voor onze democratie hebben die botsingen en kloven gevolgen.⁵⁸

Uit onderzoek van het SCP (Continue Onderzoek Burgerperspectieven 2016/2017) blijkt dat de ontwikkeling van het politiek en maatschappelijk vertrouwen over de afgelopen decennia helaas negatief is. Onze overall conclusie is dat de high trust samenleving die we van traditie zijn, onder druk staat. Nederlanders zijn (in toenemende mate) kritisch op de politiek, op politici, op Europa. Uit hetzelfde onderzoek blijkt dat een meerderheid van onze medeburgers vindt dat het 'met Nederland de verkeerde kant op gaat'.

Het is niet allemaal kommer en kwel, Trumpiaanse uitslagen lijken in Nederland voorlopig ver weg. Máár, de meningsverschillen zijn heftig en er lijkt hoe dan ook een forse basis voor mobilisatie van onvrede over politiek en (potentieel) splijtende kwesties als vluchtelingen, migratie en integratie, zorg, Europa en euro, energietransitie en mobiliteit.

In reactie op de botsingen en vermindering van vertrouwen zien we twee sporen:

1. Populisme, dramademocratie, inquisitiedemocratie en fact free politics

Er is verankering van populistische partijen (nationalistisch, wij-zij, autoritair persoonlijk leiderschap en daaraan gebonden beslissingsmacht). Onder titels als 'de boze burger' vindt mobilisatie plaats. Parallel (en voorafgaand) aan de opkomst van populisme speelt een ontwikkeling van wat de Belgische politieke wetenschapper Elchardus in onze ogen prachtig verwoordt als de dramademocratie (Elchardus, 2003). Daarin zijn politici en media met elkaar verbonden in een eindeloze spiraal waarin politiek en bestuur verwordt tot huiskamerdrama.

Daarin passen ook ontwikkelingen als wat Paul 't Hart de inquisitiedemocratie noemde: dramatisering van en voortdurende aandacht voor incident, corruptie en verzinsels is een bron voor wantrouwen in de politiek ('t Hart, 2001). Ook fact free politics, die met name in de VS dramademocratische vormen heeft aangenomen, past goed in dit beeld. Niet kennis en plausibele interpretatie telt, maar 'wat één persoon of beweging vindt en wil': We make it happen!

Deze gecombineerde opkomst van populisme, drama- en inquisitiedemocratie en fact free politics zien wij als een niet wenselijke ontwikkelrichting in reactie op dalend vertrouwen en toenemende maatschappelijke botsingen. Máár het is wel een krachtige reactie. Het gevolg is: scheiding van machten ter discussie, gelijkwaardigheid van groepen burgers onder druk, dialogovormen verliezen aan kracht, diepere scheidslijnen, meer afstand tot het openbaar bestuur, minder vertrouwen en concentratie op de ideologische vleugels. Dat is een verschuiving in waarden die we niet willen.

2. Democratische vernieuwingen via directere en complexere participatie

Anderzijds leiden de botsingen en aanverwante ontwikkelingen tot meer en directere democratische interactie of meer participatie. Bert Blase, initiatiefnemer van Code Oranje, merkte daarover recentelijk op:

“De lokale democratie ontwikkelt in hoog tempo aansprekende en vernieuwende vormen in het samenspel tussen burgers en bestuur. Er is bijna geen gemeente in Nederland waarin het níét gebeurt: het mogelijk maken van burgerinitiatief, het betrekken van inwoners bij gemeentelijke vraagstukken en het vormgeven aan burgerzeggenschap. Dat kan gaan over de inrichting van de openbare ruimte, over veiligheid en over duurzame energie.

Coöperaties worden opgericht, de buurtwhatsapp wordt ingezet, samenlevingsagenda's worden opgesteld en burgerjury's geven hun oordeel over gemeentelijke vraagstukken. Inwoners nemen deel aan herinrichtingsplannen en krijgen budgetten om initiatieven in hun stad te financieren. Een aantal gemeenten heeft zelfs het concrete voornemen om bij de verkiezingen in 2018 de inwoners structureel te betrekken bij de besluitvorming die in de raadzaal plaatsvindt. Het betreft een kleurrijk boeket aan initiatieven van co-democratie. De kennis en kunde van inwoners wordt benut, de wederzijdse betrokkenheid vergroot het onderlinge vertrouwen en door het ervaren van eigenaarschap wordt onvrede omgezet in actie.”⁵⁹

De lokale democratie ontwikkelt in hoog tempo aansprekende en vernieuwende vormen in het samenspel tussen burgers en bestuur

Zoals Blase al stelt: de vormen waarin dit gebeurt zijn talrijk. Soms ook worden inwoners door de overheid succesvol gemobiliseerd en betrokken bij het oplossen van taaie vraagstukken. In die situaties worden botsingen direct opgepakt en hopelijk opgelost. Gevolgen, daar waar het goed gaat: toenemende betrokkenheid van inwoners bij publieke vraagstukken en de publieke ruimte, meer eigenaarschap en een vruchtbare relatie tussen overheid en samenleving.

De ontwikkeling speelt in onze optiek in twee duidelijk verschillende domeinen tegelijkertijd:

- Hoe we gezamenlijk tot innovatie van beslissingsprocessen komen (referenda, burgerjury's, experimenten met loting van vertegenwoordigers etc.);
- hoe we gezamenlijk sociale veerkracht realiseren (coöperaties, burgerinitiatieven, publiek-private samenwerking, eigen-kracht-ideeën, mantelzorg etc.).

Een verschuiving in waarden die we wel willen: participatie, toegankelijkheid, burgerschap, checks and balances. Maar wel in nieuwe vormen en dat is ongemakkelijk en zoeken. Vast staat dat het omgaan met veelvormige belangenvraagstukken waarin belanghebbenden allemaal direct aan tafel

zitten níét is waar ons representatieve politieke stelsel op is ingericht. Het is in die zin een breuk met het polderconcept. Niet langer zitten belangengroepen en vertegenwoordigers aan tafel: belanghebbenden voeren zélf de gesprekken. Overheden (nationaal en lokaal) worstelen met deze systeemontwrichtende innovaties en ontwikkelingen. Lokaal wordt daar overigens veel meer progressie in geboekt dan nationaal. En dan uiteindelijk tot consensus of in ieder geval forse legitimiteit komen bepaalt of er sprake is van samen publiek waarde maken zoals door Mark Moore veelvoudig uitgewerkt (zie bijvoorbeeld: Moore, 2013).

De ontwikkelingen brengen lokale overheden ook in verwarring doordat ze raken aan democratische waarden als democratieopvattingen (wat is democratisch en wat is dus legitimiteit?), burgerschap (de relatie tussen overheid en samenleving, wie doet wat?) en gemeenschapszin (op welke schaal 'leven' gemeenschappen? Welke vormen van in- en uitsluiting zijn wenselijk, welke niet?). De opkomst van meer directe democratie is zeker niet onomstreden, noch is die gemeengoed. Maar wat ons betreft is het de richting voor het zoeken van oplossingen voor toenemende botsingen, dalend vertrouwen en politieke fragmentatie.

Hoe verder: synergie tussen veerkracht en bestuurskracht

Er is een botsing van waarden rond democratie gaande. Respect voor checks and balances versus macht in de hand van de winnaar; eenvoudige meerderheid versus respect voor onaantastbare mensenrechten, simplisme versus inhoudelijke dialoog, zelfbepaling en zelfregulering versus bepalen door macht. De opgave voor lokaal bestuur is wat ons betreft dus hoe lokale democratie via de weg van democratische vernieuwing en innovatie kan worden ontwikkeld om zo te voorkomen dat we de weg van populisme en verharding inslaan. Er is veel meer nodig dan dat, zoals goede nieuwsvoorziening tegenover fact-free berichtgeving, een sociale agenda die mensen het gevoel geeft er bij te horen en zo meer. Maar voor de griffier is van belang hoe het lokaal bestuur zich ontwikkelt en daaraan kan bijdragen. En dan gaat het om de synergie tussen veerkracht en bestuurskracht verder te ontwikkelen. Bestuur dat sterk is om publieke belangen te beschermen als dat moet, maar dat ook vooral doet door de samenleving te steunen in het eigen vermogen zaken op te pakken, vanuit respect voor zelfregulering en met oog voor essentiële democratische waarden.

Dan is onze voornaamste oplossingsrichting democratische zelfbepaling. Mensen willen zelf bijdragen aan oplossingen van vraagstukken die hen raken. Voor veel vraagstukken geldt dat uiteindelijk burgers en organisaties door hun gedrag (mede) bepalen hoe succesvol we vraagstukken als de energietransitie, mobiliteit en digitalisering kunnen aanpakken. We bepleiten daarom om als lokale democratie als uitgangspunt te hanteren dat je altijd zoekt naar afspraken, coalities en arrangementen die als basis hebben dat mensen zelf en samen oplossingen zoeken (zelfregulering), daar waar nodig gesteund door (landelijke) kaders en voorzieningen. De vraag is dan telkens hoe je die zelfregulering vanuit de politiek bestuurlijke regulering kunt steunen en faciliteren. In eigentijds lokaal bestuurlijk jargon:

- Steun en bevorder veerkracht van de samenleving;
- ga uit van complementariteit van zelfregulering en regulering. Vooral bij multischalige problematiek waarbij zelfregulering de basis is. Ontwikkel voor multischalige kwesties arrangementen die aan meer bindende, innovatieve oplossingen bijdragen; streef naar zoiets als maatschappelijke akkoorden;
- gebruik voor de dialoog over de principes waarlangs we kunnen afwegen originele mogelijkheden zoals digitale interactie over vraagstellingen, burgerjury's, schaduwraden, maatschappelijke denktanks, de G1000 methodiek etc... Simplisme is daarbij verboden; heldere en transparante dilemma's met keuzes zijn zeer gewild; organiseer die dialoog dus vanuit platforms;
- help de raad soorten vraagstukken te onderscheiden: wicked vraagstukken (veel onenigheid, weinig kennis) vragen een andere aanpak dan technisch complexe vraagstukken (overeenstemming over richting, veel kennis). Juist daar kan goede procesvoering vereist zijn, tegen populisme, tegen machtsconcentratie, voor gelijkwaardige invloed.

We zijn er van overtuigd, dat hoewel niet voldoende, het op deze wijze versterken van de lokale democratie ook een buffer is tegen populisme en verharding en kansen geeft op gelijkwaardige betrokkenheid.

Betekenis van deze oplossingsrichting voor de gemeenteraad en het raadslid

In die context van sterkere synergie tussen veerkracht en bestuurskracht zal de gemeenteraad vooral op zoek moeten naar werkwijzen en arrangementen waarin bewoners en betrokken maatschappelijke partners, ondersteund maar ook getoetst door, bestuur en gemeenteraad aan maatschappelijke waarde werken. Natuurlijk zal er ook 'traditioneel' raadswerk blijven en natuurlijk is zelfregulering geen oplossing voor elk vraagstuk. Maar het zoeken naar en doen werken van die nieuwe arrangementen met zelfregulering als uitgangspunt, met multischaligheid en met het zoeken naar geschikte besluitvormingsvormen, dat zal de grote uitdaging worden. Voor de raad heeft dat consequenties.

In de kern zal de raad namelijk een andere speler in de lokale democratie moeten worden die vooraf meer inhoudelijke en proceskaders stelt en achteraf toetst op belangen. Die het mogelijk maakt dat de samenleving aan zelfregulering doet (daar waar mogelijk) en ook terughoudend is in het bijsturen of corrigeren van uitkomsten van zelfregulering. Ook als het de raad niet bevalt.

Dat vraagt dat kennis en ondersteuning zich mede zal moeten richten op dat zoeken naar arrangementen. Dit is geen 'natuurlijke' vaardigheid voor huidige gemeenteraden, gericht op controle en oordelen aan het eind van de beleidscyclus. Ook de beschikbare tijd voor raadsleden is op dit punt een beperkende factor. Actieve ondersteuning op dat vlak zal nodig zijn. Dat vraagt ook én kunnen afwachten (en níét sturen) én proactiviteit. En proactiviteit vereist op haar beurt continu monitoren, omgevingsbewustzijn en vroeg signaleren waar op te acteren. Het vereist ook kunnen selecteren en prioriteren. De raad kan hierin niet alleen afhankelijk zijn van het college van B&W.

En eist vooral ook verdere verdieping van de relatie met gemeenschap. Dat vraagt enerzijds nadenken over democratische waarden als burgerschap, legitimiteit en toegang en inclusie. Maar anderzijds is het ook heel plat: letterlijk elkaar kennen. Die relatie zou ook moeten ontstaan tussen de gemeenteraad als geheel (dus een collectieve actor) en de samenleving. Hier komen de rollen van volksvertegenwoordiger, coalitie-oppositielid én gemeenteraadslid interessant samen.

En tot slot vraagt het oefening, oefening, oefening en verdergaande professionalisering van raadsleden om meerdere rollen te kunnen spelen.

De griffier: keer jezelf binnenstebuiten

De griffier is een bijzondere functionaris in het openbaar bestuur. Pas 15 jaar bestaand (in de huidige vorm), in het leven geroepen door landelijke wetgeving van dualisering met een wens tot sterkere gemeenteraden die autonoom en kritischer konden functioneren ten opzichte van het dagelijks bestuur. Om zo lokale democratie interessanter te maken voor 'de burger'. De afgelopen 15 jaar heeft de beroepsgroep haar functie moeten ontdekken en inrichten. Dat heeft geleid tot, in onze ervaring, veel diversiteit in rol-opvatting, roluitoefening en positie binnen gemeenten. Er zijn griffiers die hard werken om beleidsvoorbereiding nog zo monistisch mogelijk te laten verlopen. Ze koppelen vroegtijdig raad en organisatie aan elkaar. Er zijn ook griffiers die juist een strikte dualistische benadering hanteren. College en raad hebben elk hun eigen rol en het spel moet gespeeld worden.

Er zijn griffiers die hard werken om beleidsvoorbereiding nog zo monistisch mogelijk te laten verlopen

Ondanks die diversiteit hebben veel griffiers in onze ervaring een sterke focus op de binnenwereld van het lokaal bestuur. Dit blijkt uit het recente ambtsonderzoek onder griffiers (Hulst e.a., 2016). 181 van de 239 ondervraagde griffiers zijn een basisgriffier (111) of basisplusgriffier (70), die toch primair met de binnenwereld van het lokaal bestuur bezig zijn. De vergadercyclus, handhaving en bewaking van procedures en denken vanuit sterke rolscheidingen voert dan de boventoon. En natuurlijk, er zijn altijd uitzonderingen: sommige griffiers zijn nadrukkelijk en actief bezig met het bouwen van verbindingen tussen binnen en buiten.

Gegeven de opgave voor het lokaal bestuur die we schetsten, namelijk het komen tot een veel sterkere synergie tussen bestuurlijke en maatschappelijke kracht door democratische innovaties en maatschappelijke organisatie, is een dominante oriëntatie op de bestuurlijke binnenwereld niet voldoende. Althans, niet voor een griffier die zijn of haar gemeenteraad in positie wil brengen om aan een goed functionerende lokale democratie bij te dragen gericht op gelijkwaardigheid, participatie, burgerschap, goede checks and balances en gelijkwaardigheid en toegang.

Het ondersteunen van raad en raadsleden bij deze rolverandering vraagt een verdere ontwikkeling van de traditionele rol van de griffier gericht op de positie en goed kunnen functioneren van de raad in multischalige en meervoudige democratische verhoudingen. We duiden dat aan met een vier-tal termen, die overigens ook in lijn zijn met bijv. het ROB-advies '15,9 uur' (2016) en BZK-kamerbrief uit 2016 over 'versterking van de positie van raadsleden':

Krachtige ondersteuner op inhoud en proces. De griffier moet zowel van de inhoud als het proces zijn. Zuivere, transparante en juiste besluitvorming blijft een kernvereiste van het functioneren van ons lokaal bestuur. Maar daar waar een gemeenteraad krachtiger in positie wil komen en eigenstandige relaties met de gemeenschap wil opbouwen, vereist dat ook meer inhoudelijke ondersteuning. De raad moet kunnen sparren en advies vragen aan zijn eigen ondersteuning.

Eigen relaties met externen, spin in het web, verbinder, netwerker. De griffier moet om proactiviteit te kunnen versterken zelf voelhoorns in de lokale gemeenschap hebben. Hij/zij kan daarbij niet afhankelijk zijn van de voeding van de raadsleden (zoals nu vaak het geval is), hij/zij zal de raad moeten kunnen voeden. Wat leeft er? Welke sentimenten zijn actueel en van belang? Vanuit een holistisch perspectief.

Gelijkwaardige actor in de driehoek. Gericht op die driehoek moet de griffier ook zelf tot verandering stimuleren. De burgemeester en gemeentesecretaris zitten vaak in de beslommingen van alledag. Vele dossiers en vele zorgen liggen op hun bord. De aandacht voor innovatie, democratische processen en het functioneren van de gemeente kan dan juist door de griffier versterkt worden. Hij heeft als kernverantwoordelijkheid het functioneren van de lokale democratie en de gemeenteraad daarbinnen.

Procesinnovator voor het functioneren van de raad. Altijd bezig met het zo goed mogelijk laten aansluiten van de wereld van de raad op de wereld van de samenleving. Waarbij de wereld van de samenleving het uitgangspunt is, en niet de logica of regels van de gemeenteraad. We voorzien een griffier die altijd op zoek is, ook onder collega's, naar nieuwe vormen van vergaderen, besluiten, terugkoppelen en betrekken, omdat dat één van de vitale functies van de lokale democratie is.

We zijn ons van één belangrijk aspect bewust: dit vereist ook gemeenteraden die dit perspectief onderschrijven en hun griffie(r) langs deze lijnen stimuleren.

LITERATUUR

Elchardus, M. (2003). *Dramademocratie*. Tiel: Uitgeverij Lannoo.

Hart, t, P. (2001). *Verbroken verbindingen*. Amsterdam: De Balie.

Hulst e.a. (2016). *Griffier in de gemeente geschetst: het ambt anno 2016*. Universiteit van Tilburg en de Radboud Universiteit.

Meer, T. van der (2017). *Niet de kiezer is gek*. Houten: Unieboek | Het Spectrum.

Moore, M. (2013). *Recognizing Public Value*. Cambridge: Harvard University Press.

NOTEN

55. Henk Wesseling publiceert regelmatig over vraagstukken van leren in het openbaar bestuur, recentelijk in Bestuurskunde 2017-2 over informatieveiligheid. Frederik van Dalfsen schreef o.a. het boek *Pionieren in Participatieland* (2017) over de uitdagingen en issues waar gemeenten tegenaan lopen bij participatief werken. De auteurs schrijven dit opiniërende artikel op persoonlijke titel.
56. Zie voor een mooie analyse: B. Steur c.s. *Maatschappelijk onbehagen en het openbaar bestuur*, Strategische Verkenning, Ministerie van Binnenlandse Zaken, 2017
57. Bijvoorbeeld in zijn lezing bij Wageningen University & Research op 31 mei 2017.
58. Voor een heel andere mening zie bijvoorbeeld: Tom van der Meer, *Niet de kiezer is gek*, 2017.
59. Opiniëartikel Bert Blase in: *Trouw*, 18 maart 2017.

